

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ
НІМЕЧЧИНИ В СУЧАСНІЙ ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ

Кваліфікаційна робота студентки
групи ЗІСм-24
ступінь вищої освіти: магістр
спеціальності 014.03
Середня освіта (Історія та громадянська
освіта)
Троян Алли Анатоліївни

Керівник: канд. істор. наук, доцент
Яшин Вадим Олександрович

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Троян Алла Анатоліївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Алла Троян

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Аналіз історіографії та джерел з проблеми дослідження.....	6
1.2. Теоретико-методологічні основи дослідження теми	18
Висновки до розділу 1.....	21
РОЗДІЛ 2. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ	
2.1. Теоретичні основи вивчення повсякденності.....	22
2.2. Повсякденність громадян Райху	26
Висновки до розділу 2.....	36
РОЗДІЛ 3. ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ В СУЧАСНІЙ ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ	
3.1. Стан вивчення проблеми в шкільній практиці.....	37
3.2. Методика вивчення повсякденності часів нацистської Німеччини на уроках всесвітньої історії в старшій школі.....	40
Висновки до розділу 3.....	49
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	52

ВСТУП

Проблематика вивчення повсякденного життя періоду нацистської Німеччини посідає важливе місце в сучасній історичній освіті, оскільки дозволяє глибше зрозуміти не лише політичні події чи військові злочини, але й механізми функціонування тоталітарного суспільства. Аналіз повсякденності відкриває можливість побачити, як ідеологія нацизму впливала на життя звичайних людей, формувала їхню поведінку, цінності, систему міжособистісних стосунків. Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення учнів, емпатії та усвідомлення небезпеки тоталітарних і дискримінаційних ідеологій у будь-якій формі. Актуальність теми зумовлена необхідністю пошуку нових підходів до викладання історії, орієнтованих на гуманістичні цінності, формування історичної свідомості молоді та виховання толерантності. Вивчення повсякденності часів нацистської Німеччини дає змогу глибше осмислити природу тоталітаризму, механізми маніпулювання масовою свідомістю та роль індивіда в умовах репресивної системи.

Вивчення історії нацистської Німеччини є одним із ключових аспектів історичної освіти, оскільки цей період став одним із найтрагічніших у ХХ столітті та визначально вплинув на подальший розвиток світової історії. Сучасна історична наука дедалі частіше звертається не лише до аналізу політичних чи військових аспектів нацизму, а й до дослідження повсякденного життя людей у межах тоталітарного режиму. Саме такий підхід дозволяє глибше зрозуміти механізми функціонування нацистської держави, особливості соціальних відносин, морально-психологічний стан суспільства та масштаби впливу ідеології на свідомість населення.

Вивчення теми повсякденності часів нацистської Німеччини має міждисциплінарний характер: поєднує історичні, соціокультурні, психологічні та етичні аспекти. Особлива увага приділяється роботі з особистими історіями, спогадами, документами, візуальними джерелами, що допомагає учням побачити історію очима тих, хто жив у часи диктатури. У контексті сучасної шкільної історичної освіти звернення до теми

повсякденності часів нацистської Німеччини має особливе значення. Воно сприяє розвитку в учнів критичного мислення, емпатії, здатності аналізувати історичні події через призму людського досвіду. Такий підхід допомагає осмислити минуле не лише як сукупність фактів, а як складний комплекс життєвих ситуацій, виборів і наслідків, що формували поведінку людини в умовах диктатури. Таким чином, звернення до вивчення повсякденності періоду нацизму є не лише засобом поглиблення історичних знань, а й важливим елементом громадянського та морального виховання молоді в умовах сучасних викликів.

Мета кваліфікаційної роботи – дослідити особливості вивчення повсякденності часів нацистської Німеччини у сучасній шкільній історичній освіті.

Завдання роботи:

1. Проаналізувати наукову історичну літературу з проблеми дослідження та зробити аналіз джерел з даної теми.
2. Розкрити сутність поняття «повсякденність» у контексті історичних досліджень.
3. Охарактеризувати основні напрями та підходи до вивчення історії нацистської Німеччини у сучасній історіографії.
4. Розробити методичні рекомендації щодо вивчення окресленої теми в шкільному курсі історії.

Об'єктом дослідження є процес навчання історії в старшій школі.

Предметом дослідження є вивчення повсякденності часів нацистської Німеччини в сучасній шкільній історичній освіті.

Хронологічні межі локалізовані історичним періодом 1920-1930-ті роки.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Німеччини в зазначений період.

Методи дослідження. Кваліфікаційну роботу виконано на основі загальних наукових принципів – системності, всебічності, об'єктивності та історизму. Для розв'язання поставлених у роботі завдань були використані

активні і проблемно-орієнтовані методи навчання. Найефективнішими з них є аналіз історичних джерел, метод історичного кейсу, інтерактивні методи: дискусії, дебати, рольові ігри, використання візуальних джерел і мультимедіа, проєктна діяльність, метод емпатії.

Практичне значення одержаних результатів.

Основні положення роботи можуть бути використані учнями для дослідницьких проєктів, а також для підготовки вчителів до уроків історії.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз історіографії та джерел з проблеми дослідження

Дослідження повсякденності періоду нацистської Німеччини пройшло складну еволюцію від традиційної політичної історії до міждисциплінарних соціокультурних студій, що поєднують історію, соціологію, антропологію, психологію та ін. На думку Олександра Удода, історіографія історії повсякденності відноситься в науці до так званої проблемної історіографії, бо ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Але значення робіт, створених зарубіжними вченими з історії повсякденності, має більший сенс не для конкретно-історичних досліджень, а для формування сучасної методології історичної науки, бо являють собою зразок застосування нових методик з історії. Дослідник підкреслює, що історіографію історії повсякденності можна поділити на роботи зарубіжних учених (як методологічні, так і конкретно-історичні) з історії повсякденності та роботи українських істориків, які в останні роки тільки починають підходити до практичної реалізації ідеї історії повсякденності на матеріалі української історії ХХ століття [19, с.19].

Дослідження повсякденного життя населення, його побуту і дозвілля потребують відповідного методологічного підходу. Тому, виробляючи власні методики дослідження, варто орієнтуватися на досвід західних істориків. Важливою у вивченні історії повсякденності є діяльність представників відомої на заході історіографічної школи «Анналів» М. Блока, Ф. Броделя, Ж. Ле Гоффа, Л. Февра, адже саме вони відстоювали людинознавчу концепцію історії у якій основне місце відводилося пересічній людині [18, с. 35]. Сам термін «повсякденність» був уведений у науковий обіг Ф. Броделем у праці «Матеріальна цивілізація і капіталізм» [18, с. 36]. Філософську основу для

історії повсякденності склали праці П. Бергера, Г. Гарфінкеля, Е. Гуссерля, Н. Еліаса, Т. Лукмана, Г. Ріккерта, А. Сікуреля, А. Шютца [22, с. 10-11].

Крім школи «Аналів», історія повсякденності стає важливою ділянкою досліджень у німецькій, італійській, американській історіографії. У перші післявоєнні десятиліття (1940–1960-ті рр.) основну увагу дослідників привертали політичні та військові аспекти нацизму. У цей час з'явилися класичні праці Вільяма Ширера (William Shirer, «The Rise and Fall of the Third Reich», 1960) та Алана Буллока (Alan Bullock, «Hitler: A Study in Tyranny», 1952), у яких автори зосереджувалися передусім на політичній біографії Адольфа Гітлера, функціонуванні державного апарату та розвитку нацистської партії. Повсякденне життя населення залишалося поза увагою, оскільки історія розглядалася переважно «згори» – через призму дій політичних лідерів.

Починаючи з 70-х років ХХ ст., спостерігаються нові тенденції в розвитку історичної науки. Насамперед це стосується поступового переносу уваги дослідників з так званих зовнішніх соціальних структур (економічних, соціальних та інших процесів) на внутрішні – свідомісні, тобто відображення перших у других. Унаслідок цього в полі зору істориків опинилися індивідуальна і колективна свідомість, ментальність (менталітет), а просторові рамки звузилися до рівня мікропроцесів – дослідження осіб, невеликих груп і спільнот на предмет сприйняття і відображення ними суспільного оточення, реакції на нього. «Героями» такого дослідження стають не відомі політики чи діячі, а прості, часом навіть малопомітні люди, які не чинять впливу на зміну суспільних відносин, а лише пристосовуються до них у повсякденному житті [18, с. 48].

Радикальний поворот у підходах відбувся у 1970–1980-х роках, коли у німецькій історичній науці сформувався напрям «Alltagsgeschichte» – історії повсякденності. Його засновниками вважають Мартіна Бросцата [2], Альфа Людтке [60] та Ганса Медика. Їхні колективні праці започаткували вивчення соціального досвіду «звичайних людей» у нацистській Німеччині. А. Людтке

у своїй книзі «Eigen-Sinn: Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus» (1993) розробив концепцію «Eigen-Sinn» – «власного сенсу», що описує складну динаміку між індивідуальною ініціативою та державним контролем у повсякденному житті [61].

Також відзначимо окремий напрям міждисциплінарних студій – «психоісторія», який набув популярності у США та деяких західно-європейських країнах. Взірцем такого напрямку стали праці американських дослідників Волтера Лангера «Думки про Адольфа Гітлера», в яких вчений прагне дослідити неусвідомлювані процеси людської психіки, що супроводжуються різноманітними «кризами» у зіткненні з соціальною дійсністю, формують характер і мотивацію поведінки людини [18, с. 52].

Історія повсякденності в сучасній німецькій історіографії представлена також працею професора Л. Нітхамера «Дослідження фашизму в Рурі», побудована на основі дослідження соціальної культури в Рурській області, де вчені взяли інтерв'ю у пристарілих людей – робітників, службовців, домогосподарок – про їхнє життя в 30–50-х роках ХХ ст. Істориків цікавило повсякденне життя робітників, стосунки в сім'ї, взаємини між поколіннями, сприйняття подій, що відбувалися в світі, зокрема й ставлення до фашизму. Цікавим, на думку Олександра Удода, є те, що більшість людей, опитаних групою Л. Нітхамера, оцінювали 30-ті роки порівняно з 20-ми як роки «нормального життя», тобто стабільного побуту, постійної роботи, впевненості у завтрашньому дні [19, с.21].

У німецькій історіографії величезну частину історії повсякденності складають дослідження «повсякденності жінок». Ця тематика є перспективною, на думку німецьких істориків, тому що найбільш цікавий матеріал про повсякденне життя в минулому дає досліднику саме опитування жінок. Вони традиційно забезпечують стабільність домашнього життя, що становить значну частину повсякденної дійсності. У Німеччині виходить величезна кількість робіт, що присвячені жіночому питанню в різні історичні епохи [19, с.21].

Вагомий внесок у дослідження соціальної історії Третього рейху зробив Ієн Кершоу. У його працях «The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation» (1985) [21], «Hitler, the Germans and the Final Solution» (2008) та двотомній біографії «Hitler» (1998; 2000) показано, як нацистська ідеологія проникала у масову свідомість, а суспільство «працювало задля фюрера» – добровільно реалізуючи політичні цілі режиму у повсякденному житті.

Серед інших дослідників варто згадати Детлева Пойкера («Inside Nazi Germany: Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life», 1987), який одним із перших системно проаналізував структуру повсякденного життя населення Німеччини у 1933–1939 рр. та механізми соціальної адаптації до диктатури. На початку 1980-х рр. у ФРН під керівництвом професора Л. Нітхамера був здійснений вище згадуваний унікальний проект із вивчення повсякденного життя німців Рурської області у 1930-ті – 1960-ті рр., а через деякий час аналогічне дослідження було проведено у Східній Німеччині. На думку Шейли Фіцпатрік, мають рацію ті історики, які вважають предметом історії повсякденності «сферу приватного життя», питання сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, дружніх зв'язків і кола спілкування. Сама ж Ш. Фіцпатрік більше схильна до розуміння історії повсякденності як «щоденної практики», тобто форм поведінки і стратегії виживання та просування, якими люди користуються у специфічних соціально-економічних умовах [50].

Інституалізація історії повсякдення завершилася на початку 90-х рр. ХХ ст. у тій же Німеччині. Так, у 1993 р. було започатковане спеціалізоване періодичне видання під назвою «Історична антропологія. Суспільство. Культура. Повсякденність», що ставило на меті вивчення історії крізь призму життя простих людей. Такий підхід отримав назву «історія ментальностей», або ж «етнологічна соціальна історія».

Окремий напрям історіографії пов'язаний із вивченням гендерних та сімейних аспектів повсякденності. Значний внесок зробили Клаудія Кунц та Елізабет Харві. Їхні дослідження довели, що нацистська політика активно

використовувала традиційні ролі жінок і родини для консолідації суспільства, перетворюючи приватну сферу на інструмент державної пропаганди. Проблему дитинства й виховання у Третньому рейху висвітлювали Майкл Катцер та Ніколо Старгардт. Вони показали, яким чином тоталітарна система формувала світогляд дітей та підлітків, при цьому використовуючи школу та молодіжні організації як інструмент ідеологічного контролю [29, с.16]. Великий інтерес дослідників викликали цілі, методи і результати виховання членів нацистських молодіжних організацій. До цієї же проблеми зверталися німецький історик М. Клаус, британська дослідниця Дж. Стефенсон. Заслуговує уваги наукова діяльність сучасного німецького дослідника історика Г. Кноппа. Його головна праця «Діти Гітлера» є відповіддю на майже всі питання, пов'язані з вихованням молодого покоління в Німеччині під час правління А. Гітлера. Автор наводить близько 1000 свідчень сучасників подій. Це, перш за все, члени таких організацій, як «Гітлерюгенд», «Союз німецьких дівчат» тощо. Важливо відзначити, що дані свідчення були зібрані після краху гітлерівської ідеології, тому мають осудливий характер, в той же час в книзі зазначається, що в «Гітлерюгенд», а відповідно й в «Союз німецьких дівчат» йшли охоче, вірили в ті ідеали, які проголошувалися молодіжними організаціями Третього Рейху [29, с.16].

У сучасній західній історіографії помітне посилення міждисциплінарного підходу до вивчення історії. Праці Ніколаса Вахсмана («KL: A History of the Nazi Concentration Camps», 2015) та Річарда Еванса (трилогія «The Coming of the Third Reich» (2003), «The Third Reich in Power» (2005), «The Third Reich at War» (2008)) [17] поєднують політичний і соціокультурний аналіз, приділяючи увагу як державним механізмам, так і життю пересічних громадян. Варто згадати й працю Йоахіма Феста «Hitler» [48], у якій центральне місце приділено особистості фюрера, тому всі суспільні процеси та повсякденність постають переважно як наслідок саме дії харизматичного лідера. Цей підхід різко контрастує з аналізом Ієна Кершоу, який у книзі «The Nazi Dictatorship» синтезує інтенціоналістські та структуралістські підходи [21]. Його концепція

«роботи на фюрера» пояснює радикалізацію режиму через взаємодію особистої влади Гітлера із полікратичною структурою державного апарату та змаганням еліт за прихильність керівництва.

Натомість Річард Еванс у праці «The Third Reich in Power» зосереджується переважно на соціальній історії та повсякденному житті. Його підхід спирається на широку джерельну базу й демонструє, як нацистська влада проникала у всі сфери суспільства: освіту, працю, культуру, релігію, побут. Р. Еванс наголошує на поєднанні репресій і популярності режиму, що забезпечувалася економічними успіхами, пропагандою та системою соціальних програм [17]. Клаудія Кунц в своєму дослідженні «Mothers in the Fatherland» зосереджує увагу на ролі жінок. Дослідниця показує, що жінки були не лише об'єктами нацистської політики, а й активними учасницями створення й підтримання ідеологічних норм, пов'язаних із расовою політикою, сімейністю та вихованням.

У сукупності ці праці демонструють весь спектр сучасної історіографії Третього Рейху: від біографічних інтерпретацій і політичної теорії до досліджень соціальної мобілізації, гендерної політики та повсякденності. Така багатоперспективність дозволяє комплексно зрозуміти механізми функціонування нацистської держави та специфіку життя в Німеччині 1930-х років.

В українській історіографії інтерес до теми повсякденності нацистського періоду розвивається у двох напрямках: порівняльні дослідження окупаційних режимів та методика викладання теми в шкільній освіті.

Серед сучасних стилів історіописання у самостійний напрямок на початку XXI ст. виокремлюється історія повсякденності, де головним об'єктом дослідження стає людина в усьому її розмаїтті та життєвих проявах. Теоретичне підґрунтя повсякденної історії було закладене російським істориком А. Гуревичем, який обґрунтував «включеність людської особи» в історичний процес [45, с. 714]. Важливими є висновки професора Л. Зашкільняка, що тільки з відтворенням способу життя людей – їх праці і

побуту, радощів і негараздів – можна подолати суттєвий розрив між тим, як відображається суспільство у працях дослідників і як у них представлена людина, а також «...кожна особа, соціальна, зокрема й етнічна спільнота, виходячи із власної світоглядної системи, конструює «своє бачення історії» та свого місця у ній... Із часом формуються індивідуальні й колективні стереотипи, які виступають елементом «незаперечної» історичної істини [18, с. 174].

Українські дослідники досліджують історію нацистської Німеччини за кількома напрямками: вивчення окупаційної політики, історії Голокосту, повсякденності воєнного часу та взаємодії українських політичних рухів із нацистським режимом. Значний внесок у розробку цієї тематики зробили Олександр Лисенко, Ігор Щупак, Ярослав Грицак, Оксана Юркова та Віталій Нахманович.

Ці автори розглядають нацистську політику у взаємозв'язку з долями українського населення, феноменом колабораціонізму, опору та виживання в умовах окупації. Зокрема, Олександр Лисенко зосереджує увагу на вивченні окупаційних режимів на території України у 1941–1944 роках. У його працях детально аналізується діяльність німецьких цивільних і військових адміністрацій, політика репресій, економічна експлуатація та умови життя місцевого населення. Дослідження О. Лисенка дозволяють реконструювати механізми функціонування нацистської влади на українських землях і її вплив на суспільство. Одним із провідних українських дослідників Голокосту є Ігор Щупак. Він вивчає расову політику нацистів, процеси геноциду, діяльність айнзацгруп та інші аспекти системи масового знищення [53; 54]. І. Щупак також активно працює над формуванням освітніх підходів до вивчення нацизму, що робить його дослідження важливими не лише для академічної науки, а й для суспільної історичної пам'яті та шкільної історичної освіти. Нацизм у ширшому європейському контексті розглядає Ярослав Грицак, аналізуючи соціальні та інтелектуальні процеси, які сприяли появі тоталітарних режимів. І хоча його роботи не присвячені безпосередньо

внутрішній політиці Третього Райху, в них ми знаходимо пояснення передумов виникнення нацизму, його місця в європейській історії. Оксана Юркова досліджує історію повсякденності під німецькою окупацією, зокрема досвід цивільного населення, діяльність місцевих адміністрацій, пропаганду та соціальні практики. Її роботи акцентують увагу на мікроісторичному вимірі та показують, як нацистська політика проявлялася в щоденному житті.

Таким чином, українська історіографія пропонує багатовимірний погляд на історію нацистської Німеччини. Вона охоплює вивчення окупаційних режимів, механізмів нацистського терору, Голокосту, а також соціальної історії війни та питань ідентичності й політичних взаємодій. Дослідження згаданих авторів взаємодоповнюють одне одного, формуючи цілісне уявлення про вплив нацистського режиму на Україну й українське суспільство.

На думку О.Колястрок, головним для дослідника повсякденності має бути осягнення повсякденних турбот, тривог, надій людей досліджуваної епохи. Необхідно побачити їх світ «зсередини», зрозуміти смисл або смисли, що його наповнювали. Подробиці важливі не самі по собі: деталі одягу, особливості поведінки дозволяють автору розшифрувати скритий за ними культурний код і тим самим зрозуміти суспільну позицію людини. При цьому абсолютно змінюється кут зору: це вже не погляд стороннього спостерігача, а спроба тлумачити побутову поведінку з огляду на норми і цінності досліджуваної культури. Такий підхід «повертає» людям минулого свободу самовираження, а епосі – чималу частку загадковості, роблячи її цікавою для дослідника. З вивчення повсякденності неминуче витікає висновок про те, що речі так само «винаходять» людину, як і людина їх, тобто простір організованих речей і правил користування цими речами створює, в свою чергу, простір думки, її направленість і структурованість [33, с.15].

Одночасно з історією повсякденності в сучасній історичній думці стала розвиватися і так звана «усна історія» («Oral history») – це напрям у методології історичних досліджень, що передбачає трактування історичних подій, спираючись на джерела, що були зібрані шляхом інтерв'ю, анкетування,

опитування сучасників подій та інших людей, які володіють інформацією про необхідні для вивчення історичні факти. Такий підхід зумовлює перетворення усної інформації на джерела з вивчення тієї чи іншої проблематики. Багатством спостережень і конкретних висновків з історії повсякдення позначена робота осередків із виявлення та застосування джерел усного походження. У жовтні 1992 року в Україні створено Інститут історичних досліджень з метою поглиблення наукових досліджень у галузі історичної науки, серед яких методика усної історії [50]. У 2006 р. під час роботи міждисциплінарної наукової конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія та практика досліджень» (27–28 жовтня 2006 р., Харків) учасники ініціювали створення Української асоціації усної історії, яка орієнтується на об'єднання інтелектуального потенціалу вітчизняних представників усіх дисциплін, які у своїй практиці застосовують метод усної історії або по-різному працюють з отриманими методом інтерв'ю джерелами. Особливо великого значення усні свідчення набувають при вивченні побуту та дозвілля.

Віховою подією у вітчизняній історіографії стало започаткування 2010 р. в Інституті історії НАН України серії колективних монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні». Окрім того, дослідження з щоденної історії публікуються в ряді періодичних видань, зокрема «Соціум. Альманах соціальної історії», «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика» та ін.

Серед дослідників, проекти яких розкривають особливості буденного життя, виокремимо Ю. Волошина, Г. Грінченко, Л. Лебдушка, Т. Нагайко, Т. Пастушенко, В. Середу та ін. Синтезуючи доробки іноземних колег, вони роблять узагальнення і пропонують широкий спектр способів правильного використання методу збору усних свідчень на практиці. Завдяки їх праці, ми не лише доповнюємо багатогранне життя пересічних жителів нашої країни, а й робимо морально-психологічний зріз тогочасного суспільства, його соціально-естетичних принципів [50].

Історія повсякденності є предметом досліджень О. Колястрок, яка переконує, що сьогодні не існує чіткого визначення повсякденності. Дослідниця стверджує, що простір буденного життя охоплює різні території людського існування: від унормовано-виробничого до побутово-приватного. У своїх працях вона намагається розкрити предмет та джерельну базу історії сьогодення. Як стверджує науковець, без вивчення механізмів буття людини неможливе адекватне розуміння не тільки її приватної сфери, а й її суспільного життя загалом [33; 34]. Не менш вагомим внеском є наукова діяльність Я. Верменич. Її роботи присвячені теоретико-методологічному обґрунтуванню завдань і функцій історичної регіоналістики. У традиціях генетико-еволюційного підходу авторка на українському матеріалі аналізує витоки знання про регіони, простежує діяльність регіональних наукових шкіл і центрів, осмислює доробок історичних і суміжних наук у виробленні схем і критеріїв районування [3].

Дослідження Вадима Яшина, присвячені діяльності Східного відділу «Vineta» Міністерства народної освіти та пропаганди Третього Рейху, становлять один із найгрунтовніших в українській історіографії внесків у вивчення біографічного та просопографічного виміру співпраці східноєвропейських інтелектуалів із нацистськими пропагандистськими структурами. Дві роботи історика – «Біографічні розвідки щодо кадрового складу Східного відділу «Vineta» [58] та «У лещатах тоталітаризму: спеціальний відділ «Вінета» та його українські співробітники» [59] доповнюють одна одну і формують цілісний корпус, спрямований на реконструкцію персонального складу, мотивацій та життєвих траєкторій працівників відділу.

Обидві праці спираються на широкий документальний матеріал: німецькі адміністративні фонди, архіви спецслужб, приватні біографічні свідчення, еміграційні матеріали. Автор виразно позиціонує «Vineta» як інструмент пропагандистського впливу на окуповані території та східноєвропейську еміграцію, але при цьому уникає спрощених схем

«колаборація = зрада», фокусуючись на конкретних мотиваціях і умовах тоталітарного середовища [58; 59]. Дослідник вводить до наукового обігу значний масив персональних даних про малодосліджене коло діячів, пов'язаних із пропагандистськими структурами Рейху. Він заповнює помітну прогалину в українській історіографії, оскільки тема співробітництва інтелектуалів з апаратом нацистської пропаганди довгий час залишалася маргіналізованою через політичні та моральні напруження. Підхід В.Яшина можна визначити як критичний біографізм, що поєднує мікроісторичну перспективу з аналізом тоталітарних структур. Тоталітарний контекст автор розглядає не як виправдання, а як важливу рамку, що обмежувала свободу дій і формувала спектр можливих поведінкових моделей для інтелектуалів. Такий підхід відповідає сучасним підходам у дослідженнях колаборації, які акцентують на складності індивідуального вибору в умовах політичного насильства.

Отже, історія повсякденності – це ще молодий напрям в українській історії, що стрімко розвивається в ХХІ столітті. Вітчизняна наука, беручи приклад методології у дослідників із європейських країн, орієнтує свої погляди на історію, в основі якої лежить людина. Вивчаючи механізми повсякденного життя українського населення, дослідники проникають у сутність історичних процесів і явищ, з'ясовують характер подій та пізнають відомості, що спроможні розкрити маловідомі або замовчувані сторінки історії

Питання методики викладання повсякденності, зокрема тем, пов'язаних із нацизмом, розробляють О. Пометун, Н. Гупан, Л. Бурковська, С. Кульчицький, О. Удод. У їхніх працях щодо компетентнісного підходу у навчанні історії, методиці навчання історії в старшій школі наголошено на необхідності формування історичної свідомості учнів через звернення до людських історій, моральних виборів і повсякденних практик минулого [37; 38; 39].

Джерельна база дослідження повсякденності часів нацистської Німеччини є надзвичайно різноманітною. Вона включає як письмові, так і

візуальні, усні та електронні джерела. До основних письмових джерел належать офіційні документи Третього рейху (накази, розпорядження, пропагандистські матеріали, листування партійних структур); щоденники, листи, спогади очевидців – німецьких громадян, солдатів, членів опору, жертв Голокосту; публікації у періодичній пресі нацистського часу (зокрема, газета *Völkischer Beobachter*). Важливу роль відіграють візуальні джерела – фотографії, плакати, кінодокументи, кадри хроніки, що ілюструють пропагандистські образи «нового німця» та побутові аспекти життя за часів нацизму. Окремий пласт становлять усні історії, зібрані у межах міжнародних проектів (наприклад, USC Shoah Foundation, Yad Vashem), а також інтерв'ю з очевидцями, які надають можливість побачити події очима безпосередніх учасників. До джерельної бази нашого дослідження ми можемо віднести також книгу «*La vita quotidiana a Berlino sotto Hitler*» італійського дослідника Ж.Марабіні [62]. В ній автор досліджує життя мешканців міста Берлін в період правління Адольфа Гітлера, від захоплення влади в 1933 році до краху Третього Рейху та намагається показати, як політика нацистського режиму проникала в побут, як змінювалися умови життя звичайних людей, як впливала війна, примусова праця, бомбардування. Автор спирається на вже опубліковані матеріали, архівні фото, статистику. Ж.Марабіні використовує історико-оглядовий підхід з елементами популяризації: він описує місто, політичні події, соціальні умови й події війни, ілюструючи це прикладами життя міста, зважає на політичні, військові та соціальні фактори; в тексті переплітаються події великої історії (влада, війна) із життям мешканців..

Таким чином, аналіз історіографії та джерельної бази проблеми дослідження демонструє поступовий перехід від макроісторичного аналізу політичних процесів до антропологічного виміру історії, у центрі якого – людина, її досвід, емоції та поведінкові стратегії в умовах тоталітаризму. Цей підхід відкриває нові можливості для шкільної історичної освіти, орієнтованої на гуманістичні цінності, розвиток критичного мислення та формування історичної пам'яті.

1.2. Теоретико-методологічні основи дослідження теми

Методологічні питання дослідження повсякденної історії на нинішньому етапі в сучасній українській історіографії перебувають на стадії визначення і становлення, оскільки досі триває процес її науково-теоретичного обґрунтування як новітнього напрямку. Автори праць про повсякденне життя послуговуються найрізноманітнішими теоретико-методологічними підходами та дослідницькими методиками, спектр яких коливається від реанімації людинознавчих традицій української історичної школи кінця XIX – першої чверті XX ст. до запозичення досвіду європейських соціальних істориків останньої третини XX – початку XXI ст. Українським дослідникам повсякденності доводиться одночасно розв'язувати кілька завдань. Передусім слід подолати наслідки абсолютизації формаційного підходу, коли такі важливі аспекти функціонування суспільства, як штиб життя, ментальність, норми поведінки, способи виживання й адаптації тощо, відкидалися, переосмислити суть історичних процесів, характер і спрямованість еволюції суспільства [33, с.8].

Методологічні підходи та методи дослідження нашої кваліфікаційної роботи насамперед були визначені метою і завданнями дослідження. Кваліфікаційну роботу виконано на основі загальних наукових принципів – системності, всебічності, науковості, об'єктивності та історизму.

Історичний підхід забезпечує дослідження процесів чи явищ у контексті їхнього розвитку з урахуванням особливостей певної епохи. Він акцентує на важливості історичних обставин для розуміння подій і допомагає виявити причинно-наслідкові зв'язки та поступову еволюцію об'єкта дослідження. Принцип об'єктивності передбачає вивчення історичних подій, явищ та процесів без упереджень і суб'єктивних оцінок, з максимальною точністю та неупередженістю, передбачає критичне ставлення до усталених традицій, концепцій, ідей та теорій. Застосування цього принципу дозволило використовувати перевірені джерела.

Принцип системності дозволяє розглядати досліджувані явища в контексті їхніх взаємозв'язків з іншими історичними подіями та процесами та сприяє глибшому розумінню повсякденного життя жителів Німеччини. Саме завдяки принципу системності можна виявити взаємозв'язки між різними сферами суспільного життя у межах тоталітарних режимів. Це дало можливість аналізувати функціонування політичних, соціальних та економічних інститутів як єдиної системи, а також зрозуміти, яким чином особисті переживання вписувалися у ширший історичний контекст

Принцип всебічності передбачає комплексний підхід до вивчення історичних подій, враховуючи економічні, політичні, соціальні та культурні аспекти. Такий підхід дозволяє побачити повну картину та уникнути однобічного тлумачення подій.

Соціальний підхід передбачає аналіз історичних явищ, подій і процесів крізь призму соціальних взаємодій, структури суспільства та соціальних інститутів. Цей підхід акцентує увагу на ролі соціальних груп, класів, спільнот і окремих осіб у формуванні та розвитку подій, досліджуючи, як соціальні фактори впливають на історичний процес. Цивілізаційний підхід дає змогу розглядати історичні події, процеси й явища як складові частини загальної цивілізаційної динаміки, що дозволяє порівнювати та встановлювати зв'язки між локальними й глобальними аспектами історії, враховуючи культурний, соціальний та економічний контексти.

У дослідженні використовувалися загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Метод аналізу дав можливість глибше вивчити джерела та виділити ключові моменти у розвитку тоталітарних режимів, тоді як синтез допоміг зібрати ці елементи в єдину картину. Ще одним важливим аспектом дослідження є візуально-семіотичний аналіз. Пропагандистські плакати, фільми та інші візуальні матеріали мають потужний емоційний та символічний вплив та допомагає зрозуміти як вони намагалися формувати певні соціальні настрої.

Велике значення в даному дослідженні має принцип міждисциплінарності, який залучає досягнення інших наук.

Також нами залучені проблемно-орієнтовані методи навчання. Серед них аналіз історичних джерел (робота з документами, фотографіями, спогадами, листами дозволяє учням самостійно робити висновки про життя людей у нацистській державі), метод історичного кейсу (розгляд конкретних життєвих ситуацій або біографій (наприклад, долі підлітка-члена «Гітлер'югенду», єврейської сім'ї, учителя чи робітника). Це допомагає зрозуміти, як ідеологія впливала на повсякденні рішення людей. Інтерактивні методи - дискусії, дебати, рольові ігри, які стимулюють розвиток морального судження. Використання візуальних джерел і мультимедіа допомагає візуалізувати епоху та критично оцінити її символіку. Проектна діяльність (створення міні-досліджень або виставок на тему «Повсякденне життя в нацистській Німеччині очима підлітків» чи «Дитинство у добу диктатури») розвиває дослідницькі навички й міжпредметні зв'язки (історія, громадянська освіта, етика, література). Використання методу емпатії (аналіз історичних подій з позиції людини, що жила у певних умовах) допомагає формувати емоційно-ціннісне ставлення до історії. Застосування такого широкого спектру методів дослідження дозволило забезпечити комплексний підхід до вивчення проблеми та отримати обґрунтовані результати.

Висновки до розділу 1

Аналіз історіографії показав, що проблема повсякденного життя в період нацизму активно досліджується у зарубіжній історичній науці, де розкрито механізми пристосування та опору населення в умовах диктатури, повсякденні прояви пропаганди, насильства, лояльності й страху. В українській історіографії ця тема представлена менш системно, проте поступово набуває актуальності завдяки розвитку міждисциплінарних досліджень і впровадженню компетентнісного підходу в освіті.

Джерельна база з проблеми є надзвичайно багатою й різноплановою. Вона охоплює офіційні документи, спогади, щоденники, візуальні матеріали, усні історії та навчально-методичні ресурси. Їх комплексне використання у навчальному процесі дозволяє відтворити багатогранну картину життя людей у нацистській Німеччині та формувати в учнів уміння критично аналізувати джерела.

Методологічні підходи та методи дослідження нашої кваліфікаційної роботи насамперед були визначені метою і завданнями дослідження. Кваліфікаційну роботу виконано на основі загальних наукових принципів – системності, всебічності, науковості, об'єктивності та історизму.

Ефективне вивчення теми повсякденності вимагає застосування насамперед інтерактивних форм навчання – аналізу історичних кейсів, проєктної діяльності, роботи з візуальними джерелами, рольових ігор, дискусій. Важливою є робота з емоційним і ціннісним компонентом навчання, що сприяє формуванню емпатії, моральної рефлексії та усвідомлення людської гідності як фундаментальної цінності.

РОЗДІЛ 2

ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ В СУЧАСНІЙ ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ

2.1. Теоретичні основи вивчення повсякденності

Актуалізація проблематики повсякдення минулого зумовлена й розвитком власне історичної науки. Звернення до проблематики повсякденності відповідає на виклики західної історіографії, яка з останньої третини ХХ ст. об'єктивізувала повсякденність у колі гуманітарних дисциплін і довела, що ця сфера людської історії цілком має право на статус самостійного об'єкту історичного аналізу, заслуговує на предметне вивчення з урахуванням специфіки методів дослідження і документального забезпечення. Історія повсякденності розглядається як самостійний напрям історичної науки, що фокусує увагу на щоденних практиках, досвіді, «життєвих світах» людей і на тих процесах, які зазвичай лишаються поза увагою «великої» історії.

Відомим теоретиком історії повсякденності виступає німецький історик А.Людтке, який заклав теоретичні основи її дослідження. Підхід історії повсякденності (нім. Alltagsgeschichte) розглядає буденне життя як вагоме поле історичного дослідження – і не просто як «фон» великих історичних подій, а як складову, що містить у собі практики, досвід та агентність «звичайних» людей. А.Людтке формулює це так: «Що таке повсякденна історія або історія повсякденного життя, і для чого вона служить, залишається предметом живих дискусій... Водночас вона зосереджена на діях і стражданнях тих, кого часто називають «звичайними, звичайними людьми» [60, с.3]. Таким чином, історія повсякденності фокусується на тому, як люди живуть своїми буднями – на роботі, у побуті, у відпочинку, у страхах, надіях, взаєминах. А.Людтке наголошує, що цей підхід не виділяє повсякденність як пасивне поле впливу великих структур, але виступає як активна арена, де взаємодіють структура і практика: «...Динамізм і суперечливий характер радикальних історичних змін пов'язані з

«виробництвом і відтворенням реального життя». З цієї точки зору, реконструкції в історії повсякденного життя охоплюють більше, ніж просто ситуації, що повторюються в щоденній боротьбі за виживання... Швидше, такі реконструкції розкривають... спосіб, у який учасники були – або могли стати одночасно і об'єктами історії, і її суб'єктами [60, с.13-14]. Предметом дослідження історії повсякденності виступають побут, щоденні практики; зв'язок між індивідуальним досвідом і соціальними структурами; процеси підкорення, адаптації, опору у межах повсякденності; агентність суб'єктів у буденній дії. А. Людтке позиціонує історію повсякденності як мікро-історичний, соціальноісторичний і частково історикоантропологічний підхід. Він підкреслює, що дослідження повсякденності має поєднувати аналіз щоденних рутин, практик, взаємодій; увагу до ментальностей, досвіду, суб'єктивності; контекст структур (економічних, політичних, культурних) і агентності осіб. У вступі до роботи «Історія повсякденного життя: реконструкція історичного досвіду та способів життя» він звертає увагу на той факт, що історик має вивчати повсякденні практики, однак не забувати про те, що всі вони відбуваються в контексті великих процесів [60, с. 5-6], тобто досліджувати, як вони вплітаються у складні, суперечливі історичні контексти.

На початку ХХІ ст. поглиблюється інтерес до повсякденного життя людей і в українській історіографії. Передусім така тенденція відображає процес загальної демократизації гуманітарної сфери як в суспільній, так і в науковій свідомості. Як наголошує О. Коляструк, ця проблематика набуває вітчизняної значущості й відповідає на потребу «осмислення й утвердження повсякденного життя не тільки як фону історичних подій, а як реального контексту економіки, політики, науки і техніки, релігії і філософії»: «Історія повсякденності впродовж останніх десятиліть перетворилась на один з провідних наукових напрямків. ... Саме у щоденності відбувається (або ні) індивідуальна адаптація людини до матеріального і духовного ладу життя...» [33, с. 6–8]. О. Удод у своїй оглядовій статті «Історія повсякденності як

провідний напрям української історіографії» підкреслює подібну думку: історія повсякденності в Україні останніми десятиліттями стає провідним напрямом, оскільки дає змогу вивчати «людський вимір» історичних трансформацій, аналізувати механізми адаптації, опору і зміни повсякденних практик [46, с.6-9].

А. Людке визнає, що підхід історії повсякденності має ряд методологічних викликів: як реконструювати досвід, який може бути недокументований або лише фрагментарно зафіксований; як поєднати мікро-рівень (індивіди, групи, практики) з макроструктурним (економіка, держава, культура) без втрати перспективи; як уникнути дилеми: або зануритися у деталізацію до абстракції (трата зв'язку з структурою), або залишитися на поверхні великих процесів і пропустити агентність? [60, с.17] В своїй роботі А. Людке зазначає: «... дослідникам потрібно балансувати: з одного боку – глибинний аналіз практик, з іншого – зв'язок із соціальними структурами. Інакше ризик втратити історичну глибинність або ж значущість [60, с.17].

Підхід Людке має безпосереднє значення для історії Німеччини, зокрема ХХ століття, коли питання повсякденності, праці, режиму, побуту набули гострої актуальності. Через рамку історії повсякденності можна досліджувати, наприклад, як змінювалися життєві світи робітників у Німеччині до та після Першої/Другої світових війн; як у умовах націонал-соціалізму формувалися практики повсякденного життя, адаптації, підкорення, опору; як у побуті проявлялася агентність, як зміни структури (економічні, технологічні, культурні) відбивалися у житті звичайних людей. Так, застосування концепцій А.Людке дозволяє «зчитувати» історію не лише через великі події, але й через дрібні щоденні практики, що формували життєвий досвід німців.

Отже, ключові положення теоретичних основ підходу А. Людке наступні:

1. Повсякденність як суттєве поле історичного дослідження – не підпорядкована, а активна.

2. Фокус на практиках, життєвих світах, агентах, їхньому досвіді.
3. Методи, що поєднують мікроісторію, соціальну історію і історичну антропологію.
4. Методологічна обережність: забезпечення зв'язку між деталями буденного і великими процесами.
5. Конкретна придатність для історії Німеччини: побут, праця, режим, щоденне життя в контексті модернізації, націонал-соціалізму, повоєнного ладу [60, с.17-35].

Детально розглядається семантика поняття «повсякденність» і в сучасній українській історіографії. Зокрема, О.Коляструк, показуючи, що в різних дисциплінах воно визначається по-різному (соціологія, феноменологія, етнометодологія, історія культури), констатує, що універсального визначення немає і що «повсякденність – умовна конструкція», значення якої залежить від того, які межі й критерії проводить дослідник. При цьому важливими рисами повсякденного життя вона вважає повторюваність, стереотипність дій, колективний характер практик і одночасну вразливість цього ладу до надзвичайних ситуацій (війни, голод тощо) [24, с. 69–80].

Українські дослідники наголошують на ключовому методологічному завданні історії повсякденності – поєднати мікроісторичний аналіз практик та «життєвих світів» з ширшими макроструктурами (політика, економіка, інституції). О. Коляструк прямо вказує, що для дисципліни критично важливі: коректний добір і класифікація джерел (архівні документи, щоденники, листи, візуальні джерела, усні свідчення), а також спеціальні прийоми інтерпретації матеріалу, адже саме «джерельна база» визначає можливість реконструкції повсякденних практик [24, с. 175–240]. О. Удод у своїй статті також підкреслює важливість методологічних дискусій (джерелознавство, міждисциплінарні методи) і вказує напрями досліджень української школи повсякденності: зокрема увагу до локальних (краєзнавчих) джерел, усної історії і синтезу інституційних та індивідуальних шарів досвіду [46, с.6-9].

Детально розглядається в історіографії й питання джерельної бази: як обирати й інтерпретувати особисті документи, усні свідчення, візуальні та художні джерела; розглядає обмеження традиційних архівів і можливості використання нетрадиційних матеріалів (щоденники, листування, фотографії). О.Коляструк наполягає: методологія історії повсякденності має бути системною – відбір джерел, класифікація, критичний аналіз [24, с. 175–240]. О.Удод наголошує на необхідності поєднання кількісних і якісних методів (де це доречно), а також запровадженні міждисциплінарних підходів: історико-антропологічного, соціологічного та культурологічного аналізу при роботі з повсякденністю [46, с.6-9].

Таким чином, методологічно дослідження повсякденності передбачає аналіз практик і досвіду як активної діяльності людей, врахування ментальностей і тіньових форм соціального порядку. Цей підхід відкриває «інші» історичні перспективи, дозволяє побачити те, що залишається за межами традиційних історій політики, економіки чи війни.

2.2. Повсякденність громадян Райху

Період існування Третього рейху став часом не лише політичних і воєнних катаклізмів, але й глибоких соціальних змін, що торкнулися повсякденного життя німецького населення. З приходом Адольфа Гітлера до влади у 1933 році нацистський режим розпочав цілеспрямовану політику ідеологічного проникнення у всі сфери людського буття – сім'ю, освіту, працю, культуру та дозвілля. Метою цих заходів було створення «нової німецької спільноти», заснованої на принципах расової чистоти, дисципліни й беззастережної відданості фюреру.

Держава прагнула контролювати не лише політичну поведінку, а й особисті переконання, побутові звички та емоційні реакції громадян. Через систему пропаганди, молодіжні організації, культурну політику та регулювання сімейного життя здійснювалася глибока трансформація повсякденності, яка мала на меті виховання «ідеального арійця». Як зазначає

історик Ієн Кершоу, саме «повсякденна згода, що ґрунтувалася на ідеологічній вірі та соціальних вигодах, забезпечила стабільність нацистського режиму» [21, с. 87].

Аналіз повсякденного життя в нацистській Німеччині дозволяє не лише зрозуміти механізми функціонування тоталітарного суспільства, а й виявити, яким чином ідеологія перетворювала звичайне існування людини на інструмент політичного контролю. У цьому контексті особливу увагу заслуговують питання сімейної політики, пропаганди та організації дозвілля як засобів формування масової свідомості в умовах націонал-соціалістичної диктатури.

Період 1930-х років став переломним у розвитку Німеччини та всієї Європи. Після завершення Першої світової війни країна переживала глибоку економічну, політичну та соціальну кризу. За умов Версальського договору 1919 року Німеччина втратила частину своїх територій, колоній і була зобов'язана сплачувати великі репарації. Ці обмеження, у поєднанні з економічною нестабільністю, спричинили падіння виробництва, безробіття та зростання соціального невдоволення [17, с. 32–36]. Після короткого періоду стабілізації у середині 1920-х років Веймарська республіка знову опинилася під ударом унаслідок світової економічної кризи 1929 року. Від зими 1929 - 1930 рр. Німеччину було втягнене у світову економічну кризу. У 1932 р. промислова продукція Німеччини зменшилася порівняно з 1928 р. на половину, курс акцій упав на третину. Німецький експорт знизився з 13,5 млрд марок у 1929 р. до 5,7 млрд марок у 1932 р. Національний прибуток за той час скоротився з 75,9 млрд марок до 45,3 млрд марок. Безробіття, яке вже стало проблемою взимку 1928 – 1929 рр., перевищило в січні 1932 р. 6 млн осіб [11]. Криза надвиробництва, зниження цін на сільськогосподарську продукцію важко позначилися на становищі сільського населення. Наслідки були очевидними. Загострилося вже традиційне переконання, що село є об'єктом визиску з боку міста. Невдоволення селян вийшло на користь правих сил, оскільки ліві партії – соціал-демократи і комуністи спиралися на промислових

робітників [33, с.154].

Рівень безробіття сягнув понад 6 мільйонів осіб, а промислове виробництво скоротилося майже наполовину. Ця ситуація сприяла зростанню радикальних політичних рухів – комуністів і націонал-соціалістів (НСДАП), які звинувачували уряд у безсиллі та зраді національних інтересів [21, с. 56–60]. Націонал-соціалістична німецька робітничка партія була до 1930 р. однією з багаточисленних націоналістичних партій. Певного розголосу вона набрала у 1923 р. після невдалого заколоту в Мюнхені. У наступні часи відносної стабільності, партія втратила свою популярність, хоч і зберіглася як політична організаційна структура. В своїй діяльності НСДАП продовжувала використовувати гасла «беззастережної боротьби з «версальським диктатом» і «веймарською системою», які, на її думку, були справою «світового єврейства», що прагне поневолення Німеччини [33, с.156-157].

Отже, партія, очолювана Адольфом Гітлером, майстерно використала економічне зубожіння та приниження після Версаля для здобуття популярності. У своїй риторичі Гітлер обіцяв «відродження нації», ліквідацію безробіття та створення сильної держави. Як зазначає Йоахім Фест, «нацистський рух постав як поєднання соціальної демагогії, расової ненависті й політичного міфу про національне відродження» [48, с. 243].

Націонал-соціалістична ідеологія була мішаниною біологічного вульгарною матеріалізму і емоційного антираціоналізму. Її центральним пунктом було вчення про раси, яке трактувало історію та культуру крізь призму розвитку рас, поділяючи їх на вищі – «панівні» і «менш вартісні» раси. Вся європейська культура є творінням нордичної раси, яку гітлерівці називали «арійською». Найвищий відсоток нордичної крові, згідно з їх твердженням, посідає німецький народ, який, отже є «панівним народом». На найнижчий щабель, як протиположності нордичній расі, вони ставили євреїв. Найшляхетнішим заняттям є ведення війни і обробіток землі. Чиста раса формується на основі тісного зв'язку між кров'ю і землею. Звідси виводилися основні цілі німецької політики: вилученням єврейства в усіх його проявах та здобуття «життєвого

простору» (Lebensraum) на Сході Європи. Гітлерівські концепції не витримували критики, але їхній антисемітизм та радикальний шовінізм знаходили відгук серед значної частини суспільства. З погляду масової пропаганди, вони мали ту перевагу, що давали спрощене псевдопояснення дуже складним внутрішнім та зовнішнім труднощам [48, с. 243].

Досить істотним чинником сили гітлерівського руху був його двоїстий характер. Його складовими були політична партія і воєнізована організація СА (Sturmabteilungen – штурмові відділи). До кінця 20-х років в СА домінували колишні офіцери і фронтові солдати. Надалі ряди СА, як, зрештою, і гітлерівської партії, стали стрімко зростати у зв'язку з економічною кризою. Відтак, поряд з ветеранами, другий, значно чисельніший елемент, становила молодь, яка не мала досвіду військової служби, а мріяла про військові однострої та ранги, прагнула швидких і радикальних змін. Від 1930 р. СА вже не обмежувалися організацією мілітарних походів, а нападали на приміщення робітничих партій, насильно розганяли їх віча, провокували безлад на вулицях, вибивали вітрини в єврейських крамницях [33, с.157].

Після смерті Гінденбурга в серпні 1934 року Гітлер об'єднав посади президента та канцлера, прийнявши титул Führer und Reichskanzler – «вождь і канцлер рейху».

Паралельно з політичними змінами нацисти активно реформували економіку, культуру й соціальну сферу. Від 1933 року розпочалася кампанія «відновлення праці» – масові будівництва, розширення військово-промислового комплексу, створення автобанів і програм громадських робіт. Безробіття суттєво знизилося, що забезпечило режимові широку підтримку населення [17, с. 217–221]. На рівні повсякденного життя було встановлено жорсткий ідеологічний контроль. Усі аспекти культури, освіти, мистецтва, науки підпорядковувалися принципу «Гляйхшальтунг» (зрівнювання), тобто уніфікації всіх сфер життя відповідно до нацистських норм. Як підкреслює Мартін Броскат, «нацистська держава прагнула не просто контролювати суспільство – вона хотіла його перетворити» [2, с. 148].

1930-ті роки стали десятиліттям радикальної трансформації німецького суспільства. Від економічної та політичної кризи Веймарської республіки країна перейшла до тоталітарної держави, у якій держава контролювала не лише політику, а й думки, культуру та побут громадян. Саме в цей період було створено умови для масової ідеологізації повсякденного життя – тієї «нової реальності», у межах якої формувалися сімейні, соціальні та культурні практики нацистської Німеччини [11]. У межах державної політики важливе місце займала ідеологічна стандартизація повсякденності, що мала забезпечити формування лояльного, дисциплінованого й «расово чистого» населення.

Найдієвішими носіями цієї націонал-соціалістичної індоктринізації були підконтрольні нацистському партійному апаратові засоби масової інформації (преса, радіо, кіно). Міністерство пропаганди давало вказівки для радіо і преси стосовно змісту і форми подання інформації та коментарів. Попри інформаційну справу, на службу націонал-соціалістичній ідеології були поставлені література, музика і образотворче мистецтво. Ліберальні, демократичні соціалістичні інтелектуали зазнавали переслідувань і змушені були емігрувати або опинилися в концтаборах. Їхні книги були публічно спалені, а твори проголошені «ненімецькими» і «виродженими».

Націонал-соціалістична партія взяла під свій контроль виховання молоді розробивши цілу систему впливу на неї. Основною ланкою в дій систем була молодіжна нацистська організація «Hitlerjugend», до якої мусили належати всі підлітки віком від 10 до 18 років. Після закінчення школи всі юнаки і дівчата проходили шестимісячну трудову службу (Arbeitsdienst) [33, с. 161-162].

Ключовими інструментами цього процесу стали пропаганда, система виховання, державна політика щодо сім'ї та жінок. Через них держава намагалася контролювати мислення, мораль і поведінку громадян, перетворюючи навіть буденне життя на частину великого політичного проекту. Саме тому дослідження повсякденності в нацистській Німеччині – сімейних відносин, ролі жінок, виховання дітей, організації дозвілля та впливу

пропаганди – є необхідним для розуміння механізмів функціонування тоталітарного режиму та його впливу на людину.

Сім'я розглядалася як основна соціальна одиниця, через яку реалізовувалися расова політика, демографічні цілі та моральні принципи «нового райху». Як зазначає Іен Кершоу, націонал-соціалізм прагнув створити суспільство, «де навіть інтимне життя мало підпорядковуватися ідеологічним вимогам» [21, с. 87].

Нацистська пропаганда формувала чіткий образ ідеальної «арійської» сім'ї: чоловік – воїн і працівник, жінка – мати й вихователька. У промові 1934 року Адольф Гітлер проголосив: «Жінка належить державі так само, як чоловік. Її обов'язок – дарувати народові дітей» [48, с. 482]. Держава активно заохочувала народжуваність «расово повноцінних» дітей. У 1933 році було запроваджено програму «шлюбних позик», за якою молоді подружжя отримували фінансову допомогу, що частково анулювалася за кожен народжену дитину. Матерів з багатодітних родин нагороджували «Хрестом німецької матері», що мав три ступені – бронзовий, срібний і золотий.

Водночас расові закони 1935 року забороняли шлюби між арійцями та євреями, а також іншими неарійськими групами. Як зазначає Річард Еванс, нацистська сімейна політика «поєднувала культ материнства з жорстким расовим контролем, перетворюючи родину на інструмент демографічної інженерії» [17, с. 515].

Пропаганда відіграла ключову роль у закріпленні офіційних моделей поведінки. Міністерство народної освіти та пропаганди під керівництвом Йозефа Геббельса координувало діяльність преси, радіо, кіно й шкільної системи з метою створення позитивного образу «здорової німецької родини». У фільмах, плакатах і дитячій літературі прославляли материнство, працьовитість, дисципліну та відданість фюреру.

Особливе значення приділялося вихованню дітей і молоді. Система морального виховання повинна була створити так званий «народний організм», вільний від тих «хвороб», що мали б привести націонал-

соціалістичну державу до можливої катастрофи. Моральні якості, насаджувані з раннього дитинства, повинні були врешті-решт забезпечити існування і самої держави [15, с. 41].

Через організації «Гітлер'югенд» та «Союз німецьких дівчат» держава забезпечувала раннє залучення дітей до ідеологічних практик. Клаудія Кунц наголошує, що «нацистська пропаганда перетворювала любов до родини на любов до держави, ототожнюючи батьківський авторитет із владою фюрера» [26, с. 197]. Уже в партійній програмі нацистської партії – «25 пунктів», прийнятій ще у 1920 р., низка положень спеціально порушувала молодіжне питання, акцентуючи увагу на тому, щоб дати можливість кожному здібному зразковому німцю дістати вищу освіту і таким чином досягнути відповідного становища. Держава повинна провести докорінну реформу всієї справи народної освіти. Навчальні плани усіх навчальних закладів повинні бути пристосовані до практичних потреб. Школа повинна прищеплювати дітям ідею держави вже з самого початку їхнього свідомого життя [15, с. 52].

Пропаганда нацистів враховувала вікову психологію молодіжної аудиторії, любов молоді до туристичних переходів, традиційно романтичні прагнення молоді. У зверненнях НСДАП до німецької молоді постійно підкреслювалося – свідомість, самостійність. Дуже популярним був у молоді нацистський заклик: «Новий час, нові символи, нові люди» [15, с. 53]. Поступово в Німеччині саме «Гітлерюгенд» стає домінуючою молодіжною організацією, з 1933 р. була розгорнута пропагандистська кампанія з поглинання інших молодіжних спілок, організацій і груп «Гітлерюгендом». Заборона в лютому 1933 р. КПН, у травні 1933 р. – Об'єднання вільних німецьких профспілок, у червні-липні «саморозпуск» всіх політичних партій, окрім НСДАП, автоматично ліквідували і їхні молодіжні організації. Усе майно останніх прибрав до себе «Гітлерюгенд». Праворадикальні спілки молоді, наприклад, «Союз Бісмарка», «Союз Гінденбурга», «Великонімецький союз», врешті-решт вже влітку 1933 р. були або розпущені, або включені до складу «Гітлерюгенду» [15, с. 91-92].

Таким чином, сімейне життя в нацистській Німеччині було глибоко політизоване. Воно стало не лише приватною сферою, а й засобом реалізації тоталітарної ідеології, що прагнула контролювати кожен аспект людського існування – від шлюбу до виховання дітей. Пропаганда створювала емоційно привабливий, але ідеологічно обмежений образ щасливої арійської сім'ї, покликаної служити Рейху та забезпечувати «расову чистоту» нації.

Одним із ключових завдань нацистського режиму було також створення системи тотального контролю над дозвіллям і культурним життям населення. Адже, як зазначає Ієн Кершоу, «режим прагнув, щоб громадянин Рейху не мав жодного простору, де міг би залишатися аполітичним» [21, с. 121]. Кожна сфера повсякденності – робота, відпочинок, мистецтво, спорт і навіть сімейні свята, ставала засобом ідеологічного впливу.

Масові медіа – преса, радіо, плакати, були повністю централізовані. З 1933 року почалося створення ряду міністерств, і, хоча напрямки їх діяльності були різними, об'єднувало їх те, що всі вони повинні були займатися ідеологічними питаннями та пропагандою в німецькому суспільстві. Серед них Імперське міністерство народної освіти і пропаганди (1933), Імперське міністерство науки, виховання і народної освіти (1934) та Імперське міністерство у справах окупованих Східних областей (1941). Міністерство народної освіти і пропаганди, яке очолив Йозеф Геббельс, об'єднало існуючі пропагандистські організації Рейху, ставши фактично монополістом у сфері інформаційно-пропагандистської діяльності. Його метою була консолідація дій щодо ведення пропаганди, а також вплив на населення Німеччини через газети, радіо, театр, кінематограф і т. п. Відповідно до урядового декрету від 30 червня 1933 р. у підпорядкування Міністерства передавалася загальна політична пропаганда, вища політична школа, державні свята, преса, радіо, книгодрукування, мистецтво, музика, театр, кіно, контроль за моральним станом суспільства [43, с. 146-147]. Рейхське відомство контролювало всі публікації. Газети публікували лише офіційно затверджені новини; приватні видавництва підлягали закриттю або уніфікації. У 1930-х роках активно

поширювалося «народне радіо», доступне для кожної родини. Це дозволяло поширювати виступи Гітлера та офіційні повідомлення навіть у найвіддаленіші регіони країни [17, с. 377–379].

У 1933 році під егідою Німецького трудового фронту була створена масова організація «Сила через радість». Її метою було забезпечення «здорового» дозвілля робітників і службовців у дусі націонал-соціалістичної ідеології. Як підкреслює Річард Еванс, дана організація стала «інструментом соціального контролю, який замінював незалежні профспілки, водночас пропонуючи населенню привабливу ідею соціальної гармонії» [17, с. 362].

Організація пропонувала робітникам дешеві туристичні подорожі, відпочинок на курортах, спортивні заходи, концерти, кіносеанси та лекції. Одним із найвідоміших проєктів KdF було створення «народного автомобіля» (Volkswagen), який мав стати символом нового добробуту «арійської» нації. Проте за зовнішнім образом турботи про людину ховався «чітко продуманий механізм політичної мобілізації та лояльності» [2, с. 196].

Культура в нацистській Німеччині розглядалася як інструмент виховання ідеологічно «правильного» громадянина. Міністерство народної освіти та пропаганди Йозефа Геббельса контролювало всі форми мистецтва – театр, кіно, літературу, музику та образотворче мистецтво. З 1933 року митці мусили бути членами Рейхської палати культури, без якої неможливо було професійно працювати. Це дозволило режимові усунути «небажаних» діячів – євреїв, модерністів і політичних опонентів [48, с. 519]. Особливою популярністю користувалося кіно, яке Геббельс називав «найсильнішою зброєю у руках держави». Поряд із відверто пропагандистськими фільмами, активно вироблялися комедії, мелодрами та історичні стрічки, що мали відволікати населення від політичної реальності та створювати атмосферу «нормального життя». Таким чином, культура виконувала подвійне завдання: утверджувала міфологію рейху та водночас забезпечувала ілюзію добробуту й спокою.

Нацистський контроль над кінематографією досяг свого апогею в 1934–1935. 25 квітня 1935 в Берліні відкрився Міжнародний кінофестиваль, на якому пройшла офіційна прем'єра фільму «Тріумф волі» (режисер Л. Ріфеншталь), знятого під час партійного з'їзду в місті Нюрнберг у вересні 1934 року. До 1937 року німецька кіноіндустрія була фактично націоналізована. У 1939 році почалася серія антисемітських фільмів: «Ротшильд у Ватерлоо» (1940, режисер Ф. Харлан), «Єврей Зюсс» (1940) режисера Е. Вашнека та інші. Всього за роки існування Третього рейху на екран було випущено 1097 художніх фільмів. Із них кожен десятий містив відверту політичну пропаганду [40, с.162].

Завдяки цим механізмам дозвілля, культура і медіа перетворилися на невід'ємну частину пропагандистської машини. Як зауважує Йоахім Фест, «режим не задовольнявся пасивною покорою – він вимагав активної участі громадян у створенні власного міфу» [48, с. 524].

Отже, повсякденне життя у нацистській Німеччині 1930–1940-х років відображало глибоку трансформацію суспільства, спричинену становленням тоталітарного режиму. Після приходу Гітлера до влади приватна сфера життя громадян перестала бути автономною – держава поступово проникала у всі аспекти побуту, виховання, культури й дозвілля. У результаті сформувалася нова соціальна модель, центральне місце у цій системі посідала сім'я. Нацистська ідеологія підпорядковувала шлюб, материнство і виховання дітей завданню зміцнення «біологічного здоров'я» німецького народу. Не менш важливою складовою була пропаганда, яка виконувала роль своєрідного «цементу» тоталітарної системи. Через кіно, радіо, пресу, освіту та масові свята вона створювала образ ідеальної «арійської» повсякденності – гармонійної, упорядкованої та щасливої, але цілковито підконтрольної державі. Геббельсівське Міністерство народної освіти та пропаганди перетворило інформаційний простір на засіб формування суспільної свідомості, де навіть дозвілля набувало політичного значення.

Висновки до розділу 2

У ході розгляду теоретичних засад вивчення повсякденності було з'ясовано, що сучасні підходи до дослідження повсякденного життя ґрунтуються на міждисциплінарному поєднанні соціальної історії, антропології, культурології та мікроісторії. Концепції «історії знизу», «історії повсякденності» та «нової соціальної історії» дозволяють аналізувати суспільні процеси через призму індивідуального досвіду, повсякденних практик і моделей поведінки широких верств населення. Такий підхід розкриває внутрішні механізми функціонування авторитарних режимів, зокрема нацистської Німеччини, та дає можливість простежити, як ідеологія впливала на приватне життя людей.

Дослідження повсякденного життя в нацистській Німеччині засвідчує, що тоталітарний режим глибоко проникав у всі сфери соціальної взаємодії – від побутових стосунків і трудових практик до системи виховання та дозвілля. Політика нацистської держави формувала не лише політичну та економічну поведінку громадян, а й намагалася контролювати моральні норми, моделі родинних стосунків та культурну участь населення. Аналіз повсякденних практик дозволяє не лише реконструювати реальні життєві умови населення, а й зрозуміти, яким чином політична система впливала на формування соціальних ролей, світоглядних настанов і поведінкових моделей у Третьюму Рейху. Це робить дослідження повсякденності важливим інструментом для глибшого осмислення історичних процесів і механізмів функціонування тоталітарних режимів.

РОЗДІЛ 3

ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЧАСІВ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ В СУЧАСНІЙ ШКІЛЬНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ

3.1. Стан вивчення проблеми в шкільній практиці

Сучасна українська історична освіта орієнтується на компетентнісний підхід, передбачений Концепцією Нової української школи (НУШ). Це означає, що навчання має бути спрямоване не лише на засвоєння фактів, а на формування в учнів умінь критично мислити, аналізувати історичні джерела, робити моральні висновки та розуміти складність людського вибору в історії. Вивчення теми повсякденності часів нацистської Німеччини у цьому контексті є надзвичайно цінним, оскільки допомагає школярам побачити історію «зсередини» - через долі окремих людей, сімей, громад. Таке наближення історії до особистого досвіду учнів створює емоційний зв'язок із минулим і формує глибше розуміння наслідків тоталітарних режимів.

Освітні програми з історії України та всесвітньої історії (затверджені МОН України) передбачають ознайомлення учнів із темами, пов'язаними з нацизмом, Другою світовою війною, Голокостом, окупаційними режимами. У межах цих тем доцільно інтегрувати елементи вивчення повсякденності: життя німецьких сімей, молоді, ролі жінок, функціонування пропаганди, ставлення до «інших» (євреїв, ромів, людей з інвалідністю тощо). Отже, вивчення повсякденності виступає не лише історичним, а й виховним компонентом, що сприяє формуванню гуманістичних цінностей, поваги до людської гідності, усвідомлення небезпеки ідеологічних маніпуляцій. Воно сприяє формуванню в учнів критичного мислення і вміння аналізувати джерела; розвитку історичної емпатії та усвідомлення моральної відповідальності; вихованню громадянської свідомості, толерантності та поваги до прав людини; формуванню стійкого несприйняття будь-яких форм дискримінації чи насильства.

Таким чином, педагогічна інтеграція теми повсякденності часів нацистської Німеччини у шкільний курс історії не лише розширює знання учнів, а й виконує важливу виховну місію – запобігання повторенню трагедій минулого через розвиток свідомого й відповідального громадянина.

Аналізуючи стан проблеми і шкільній практиці нами було проаналізовано уроки вчителів історії, що розміщено на освітніх платформах Всеосвіта, На Урок, Основа та ін.

Зокрема, Куниця Зоряна Михайлівна вчитель історії і права Хлистунівського ЗЗСО I-III ступенів Городищенської міської ради Черкаської області при вивченні теми «Світ у період економічної кризи 1929-1933 рр.» велику увагу приділяє питанню «Встановлення нацистської диктатури. Адольф Гітлер» [35]. Виклад питання має проблемний характер. Вчитель розповідає про перші кроки А.Гітлера після приходу до влади:

- 29 – 30 червня 1933 року - «ніч довгих ножів». За одну ніч знищені всі опозиціонери, всі ті хто заважав Гітлеру;
- в березні 1933 року нацисти підпалюють рейхстаг і звинувачують в цьому комуністів. Хоча на суді вину комуністів за підпал рейхстагу довести не вдалося 10 тисяч комуністів посаджено до в'язниці , а КПН – заборонено;
- політика проти євреїв (1% від усього населення Німеччини. До 1935 року видано 400 законів, направлених проти єврейського народу: позбавлення громадянства; заборона змішаних шлюбів; заборона євреям займати державні посади, викладати в школах, працювати юристами, лікарями; в їхніх паспортах ставили спеціальні позначки (жінкам дописували ім'я Сара, а чоловікам – Ізраїль); репресії; виселення в **гетто** (спеціально відведені квартали і будинки, заборона з'являтися в громадських місцях, нашивали жовту чотирикутну зірку на одязі); **концтабори** (Бухенвальд, Дахау, Заксенхаузен...) – це табори для примусової ізоляції та придушення осіб, визнаних ворогами правлячого режиму у Німеччині; 9-10 листопада 1938р. **“кришталева ніч”** (розгром єврейських магазинів); примусова еміграція (Б.Брехт, А.Ейнштейн, Т. і Г. Манни, Л.Фейхтвангер та інші); жертвами Голокосту стали 6 млн. чоловік

Вивчаючи внутрішню політику нового режиму, учні мали надати відповідь на питання: якою була ідеологічна політика нацистського режиму?

Розповідь вчителя: Особливу роль приділяли Міністерству пропаганди на чолі з Й. Геббельсом. Одна із перших акцій – спалення книг в Берліні та інших університетських центрах.

1. Створення нацистських організацій, членство в яких обов'язкове, під жорстким контролем держави: дитячий фашистський рух (з 6 років); “Гітлерюгенд” (з 14 років) – 8 млн. осіб; Німецький Трудовий фронт – 23 млн. осіб.

2. Культ особи вождя.

3. Пропаганда “арійського походження” німців.

4. Заборона діяльності всіх партій, крім нацистської.

5. Політика щодо сім'ї (державою заохочувалася народжуваність, багатодітним матерям вручалася офіційна відзнака «Хрест Матері», золотий вручався за народження восьми дітей, срібний – шести, бронзовий – чотирьох).

В 1936 році в Берліні відбулися Олімпійські ігри. Багато спортсменів бойкотували ігри. Ці ігри повинні були показати всім перевагу арійської раси [35].

Викладач історії та права з Житомиру Микола Миколайович Ярмолюк при вивченні теми №3: Провідні держави світу 20-30-х рр. ХХ століття на уроці №14-15. Німеччина в 1918-1939 рр. також вивчає внутрішню політику нацистів. М.Ярмолюк розповідає про політику щодо молоді та освіти (створення молодіжних організацій «Гітлерюгенд», «Молода нація», «Союз німецьких дівчат» та ін.; в школах та університетах більше годин відводилось військовій підготовці; створено міністерство пропаганди). Учні складають таблиці, де фіксують репресії проти противників режиму:

- 200 тис. чол. вбито чи закатовано;
- 450 тис. чол. за політичні, релігійні й расові мотиви були осуджені;
- близько 3 млн. чол. було піддано репресіям;
- євреї – оголошені ворогами держави (2 тис. науковців звільнено, в т. ч. 6 лауреатів Нобелівської премії);

- 9-10 листопада 1938 р. різня проти євреїв («кришталева ніч») – початок масових репресій проти євреїв (загалом в Німеччині було вбито 500 тис. чол.);
- стерилізація чорношкірого населення;
- 1939 р. запроваджено примусову автаназію для душевнохворих, хворих на епілепсію, туберкульоз та інше (до 1941 р. – 275 тис. осіб);
- примусова стерилізація для циган, євреїв, комуністів, соціалістів (за 1934-1939 рр. 320 тис. осіб) [57].

Вчителька історії Ходюк Наталія Володимирівна, вивчаючи тему «Німеччина після I світової війни» звертає увагу на роботу з поняттями [49]:

Нацизм – державний режим в Німеччині, що визнає право на існування в світі лише «арійської» (німецької) нації, намагалися обґрунтувати право Німеччини на завоювання інших народів, особливо слов'янських і на панування над світом.

Тоталітаризм – одна з форм політичного режиму, що характеризується повним (тотальним) контролем держави над всіма сферами життя суспільства і окремо взятої людини: політичного, економічного, соціального і навіть особистого.

3.2 Методика вивчення повсякденності часів нацистської Німеччини на уроках всесвітньої історії в старшій школі

Опрацювавши стан проблеми в шкільній практиці, розглянувши приклади уроків з обраної теми, ми дійшли висновку, що на повсякденне життя жителів Німеччини звертають увагу недостатньо. Тому ми пропонуємо наступний конспект уроку.

Тема: Прихід до влади нацистів в Німеччині.

Нацистська расистська ідеологія та антисемітизм.

Мета уроку: визначити причини становлення нацистської диктатури, охарактеризувати внутрішню політику режиму нацистів, наголосити на його расистському, антисемітському, тоталітарному характері; формувати вміння

аналізувати, узагальнювати, систематизувати матеріал, порівнювати, робити висновки, розвивати критичне мислення, вміння аргументувати і відстоювати свою точку зору. Формувати пріоритет ідей загальнолюдських цінностей, основ демократичного суспільства.

Основні знання: причини встановлення нацистської диктатури, шлях нацистів до влади, особистість Гітлера, суть нацистського режиму.

Поняття і терміни: нацизм, антисемітизм, система фюрерства, Третій рейх, гестапо, тоталітарний режим.

Основні дати і події: 30 січня 1933р - призначення Гітлера канцлером Німеччини; 23 березня 1933р - прийняття закону про надання Гітлеру надзвичайних повноважень; 2 серпня 1934р - затвердження Гітлера довічним президентом і канцлером.

Особистість в історії: А.Гітлер.

Тип уроку: комбінований.

Навчальні технології: інтерактивні технології (групова робота, «Мозковий штурм», «Займи позицію»), інформаційні технології (використання мультимедійної презентації уроку).

Обладнання:

- Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія: Україна і світ. 10-11 класи». Київ, 2022 рік. 64 с.
- Підручник: П. П. Всесвітня історія (рівень стандарту) : підручник для 10 кл. ЗЗСО. Київ, 2018. 256 с.
- Мультимедійна презентація уроку.

Хід уроку

I. Організаційний момент уроку

Повідомлення теми та мети уроку.

II. Актуалізація опорних знань

Дайте відповіді на запитання.

1. *Із наведеного переліку понять виберіть ті, що характеризують тоталітаризм:*

1. Панування однієї офіційної ідеології;
2. Розподіл влади;
3. Монополія однієї партії;
4. Масове насильство каральних органів;
5. Підпорядкування економічної діяльності державі;
6. Толерантне ставлення до інакомислячих;
7. Придушення будь-якої опозиції;
8. Відкриті вибори;
9. Використання референдумів для вирішення політичних питань;
10. Командне господарство;
11. Втручання держави у приватне життя людини;
12. Багатопартійність;
13. Обмеження свободи слова, політична та історична цензура.

2. Протягом 1917 - 1939 рр. у світі поряд із державами з демократичними формами правління виникають держави тоталітарні. Порівняйте демократичне і тоталітарне правління за такими критеріями:

1. Характер виборів;
2. Роль поліції;
3. Роль ЗМІ;
4. Вплив на економіку;
5. Ідеологія;
6. Права людини.

3. Наведені поняття розташуйте у відповідних колонках.

Німеччина	Італія	Іспанія

1. «Союз боротьби»;	5. уряд Народного фронту;
2. «Півний путч»;	6. Гінденбург;
3. Віктор-Еммануїл III;	7. нейтралітет;
4. Прімо де Рівера;	8. група «Спартак»;

9. корпоративна система;

10. Еберт.

III. Вивчення нового матеріалу.

Робота зі схемою

Засади нацизму

Шовінізм – поширення ідей національної переваги, що супроводжується приниженням інших націй

Расизм – державотворчою силою визнавали лише білу расу, а решту націй – «неповноцінні»

Антисемітизм – ідеологія та політика, спрямовані на обмеження або позбавлення євреїв громадянських та інших прав

Антикомунізм – ідеологія, спрямована проти комуністичних ідей

Економічна політика нацистів

Громадські роботи (будівництво шляхів, військових укріплень)

Прискорений розвиток військової промисловості

(протягом 1933 – 1936 рр. побудовано 300 військових заводів)

Обмеження свободи підприємництва, державне регулювання

Економічна політика Німеччини

За рахунок організації додаткових робіт і перш за все будівництва автобанів, аеродромів, військових заводів (60 – авіаційних, 45 – танкових, 76 – хімічних), безробіття скоротилося до 448 тис. 1938 року. Уряд Гітлера контролював співвідношення між цінами і зарплатнею працівників, внаслідок чого інфляція в країні суттєво скоротилась, марка стабілізувалась. Запроваджували і заходи соціального заохочення для робітників. Об'єктивна реальність після завершення економічної кризи змінювалась на користь робітників: зменшувалось число безробітних. 1939 року їх залишалось лише 120 тис. Зарплата також зростала за рахунок залучення до виробництва жінок та оплати позаурочних годин. Було створено систему захисту робітників від звільнення з роботи. Благодійні компанії мали засвідчити турботу держави про робітника. Гроші на подібні цілі збирали як з робітників, так і з підприємців.

Кошти витрачали на допомогу безробітним, для організації спортивних, туристичних походів, розвитку любительських театрів.

Було налагоджено випуск предметів відкладеного попиту, зросло споживання. Було створено легковий автомобіль сімейного типу з промовистою назвою «фольксваген» («народна машина»). Було налагоджено масове виробництво перших індивідуальних телевізорів, радіол, холодильників.

Соціально-економічна політика нового уряду була рішучою. Для подолання інфляції зарплатні у Німеччині з 1933 року були практично «заморожені», так само як і ціни на нові товари.

Проте 5 грудня 1933 року було видано урядовий наказ, за яким зарплатні, що не перевищували суму 183 марки, звільняли від податків. Середня зарплата у Німеччині тоді становила 170 марок. Таким чином де-факто зарплатні більшості німців були підвищені.

Але головним джерелом поліпшення добробуту населення стала не заробітна плата, а різноманітні пільги, виплати із соціальних фондів і численні програми поліпшення життя масового трудівника.

Із 1934 року розгорнулося виконання програми «Криза праці», складовими якої були естетизація процесу праці та культурна освіта трудящих.

Підприємці після кількох зразково-показових «наїздів» на них з використанням усіх «напрацювань» штурмовиків та СС охоче запроваджували новації: переоснащували заводські корпуси, ставили квіткові горщики у цехах, розширювали площу вікон, будували заводські їдальні, що до цього було великою рідкістю. Будували також відкриті басейни та спортивні майданчики при підприємствах.

Упродовж 1935 року була проведена акція «Гарне освітлення робочих місць – гарна праця». Наступного року пройшла нова акція: «Чисті люди на чистому підприємстві». Далі було «Чисте повітря на робочому місці», потім – «Гаряча їжа на підприємстві». Уперше робітники почали отримувати грошові

виплати у разі їхньої хвороби, втрати робочого місця і травми на виробництві. Фінансували також програми з охорони материнства і дитинства.

1 червня 1933 року було законодавчо встановлено надання шлюбної позики. 15 вересня 1935 року була ухвалена урядова постанова щодо субсидій на дітей у разі у разі невисоких і середніх доходів сім'ї. 9 грудня 1940 року була прийнята постанова про надання субсидії на третю й кожен наступну дитину незалежно від рівня доходів, всуціль до досягнення дітьми 21 року.

Соціальна та культурна політика

Антисемітизм став офіційною політикою нацистської держави (на 1933 р. у Німеччині проживали майже 500 тис. євреїв).

Нацисти поставили за мету вилучити «неарійців» (євреїв) із суспільного життя. Євреям було заборонено опікуватися громадськими справами, викладати в школах та університетах, практикувати лікарями. Стоматологами і юристами, в їхніх паспортах ставили спеціальні позначки й усім жінкам дописували ім'я Сара, а чоловікам – Ізраїль.

Загалом у 30 –х рр. було прийнято понад 400 законів і постанов проти євреїв. У Німеччині витіснення євреїв з економічного, політичного і культурного життя тривало п'ять років. Дітей виганяли зі шкіл, а студентів з вишів, тих. Хто хотів емігрувати, випускали без їхнього майна.

Проти ночі з 9 на 10 листопада 1938 року нацисти влаштували різню, що увійшла в історію як «кришталева ніч». По усій Німеччині грабували й руйнували єврейські магазини, синагоги, цвинтарі. Сотні євреїв загинули, а близько 30 тис. нацисти відправили до концтаборів. Відповідальність за цей злочин нацисти поклали на євреїв і примусили їх сплатити 1 млрд. марок компенсації.

Крім євреїв, починаючи з 1935 р. расовій дискримінації були піддані і цигани (у Німеччині їх проживало 22 тис. осіб).

Нацизм прагнув встановити контроль над свідомістю людей. Газети, радіо, кіно, театр, література й музика мали вихвалити А. Гітлера та його

режим. Контроль над свідомістю людей здійснювався через тотальне охоплення населення нацистськими організаціями:

- «Німецький трудовий фронт» - 23 млн. членів;
- «Гітлер-югент» - 8 млн.

(Відео фрагмент про ідеологічне виховання молоді. Відео фрагмент фільму «Звичайний фашизм»).

Було встановлено жорстку цензуру над усіма німецькими виданнями, з бібліотек вилучали й публічно спалювали негідні нацистам книги.

10 травня 1933р. в Берліні студенти під керівництвом нацистів спалили понад 20 тисяч книг єврейських, соціалістичних і пацифістських авторів, зокрема Бертольда Брехта, Зігмунда Фрейда, Максима Горького, Карла Маркса, Генріха Гейне, братів Маннів, Стефана Цвейга, Еріха Кестнера, Джека Лондона, Ернеста Хемінгуея – усього 149 авторів. Це було першим кроком до ідеологічного контролю над літературою. 22 вересня 1933р. був виданий декрет про створення Імперської палати культури. На 1939 р. відділ літератури повністю контролював роботу 2500 видавництв, редакцій і друкарень. Книготоргівля – 23 тисячі книгарень – теж була галуззю діяльності цього відділу. Публікувати можна було тільки тих письменників, які пройшли реєстрацію в палаті культури. У березні 1933р. було створено міністерство народної освіти і пропаганди на чолі з Геббельсом. Невдовзі були утворені обласні органи пропаганди. Під їх контроль потрапили усі газети, змінено їхніх редакторів. У країні була запроваджена сувора цензура. Було заборонено ввозити і розповсюджувати на території Німеччини іноземну пресу.

Імперське управління культури прийняло рішення (і неухильно його виконувало) про спалення на вогнищах творів таких німецьких письменників, як Г.Гейне, Г.Манн та ін.. «Чорні списки» заборонених книг і чищення бібліотек стали звичайними і масовими явищами. У них було внесено 2000 найменувань. Спалення книг Геббельс назвав «святом національної

культури». На знак протесту проти терору 250 письменників залишили Німеччину.

IV. Закріплення здобутих знань

Робота з джерелом

Розклад занять у школі для дівчат

час	понеділок	вівторок	середа	четвер	п'ятниця	субота
8.00-8.45	Нім. мова	Нім. мова	Нім. мова	Нім. мова	Нім. мова	Нім. мова
8.50-9.35	Географія	Історія	Співи	Географія	Історія	Співи
9.40-10.25	Расова теорія	Расова теорія	Расова теорія	Ідеологія	Ідеологія	Ідеологія
10.25-11.00	Вільний час, фізкультура					
11.00-12.05	Домоводство, математика					
12.10-12.50	Расова гігієна					

Запитання

1. Чим можна пояснити такий набір і розташування предметів?
2. Що намагались виховати у німецьких дівчат?

Задача з німецького підручника з математики для середніх шкіл 1939.

«Юнкерс» вилетів із вантажем 12 дюжин бомб, кожна вагою 10 кг. Літак тримав курс на Варшаву, центр світового єврейства. Він бомбардує це місто. У разі вильоту з повним бомбовим навантаженням і повними бензобаками, що містить 1,5 т пального, літак важить 8 т. після повернення літака з його хрестового походу він усе ще має 230 кг пального. Якою є власна вага літака?

Запитання:

1. Яке ваше враження від задачі?
2. Із чим пов'язана її поява у шкільному підручнику?

Гаффнер С. Історія одного німця. Спогади 1914-1933 / пер. з нім. Р. Дубасевича. Львів. 2004. С. 164.

Становище німців-ненацистів влітку 1933 року було, звісно, з найважчих, у якому тільки можуть опинитися люди: цілковита безнадія і пригніченість... Тепер ми повністю залежали від ласки нацистів. Усі фортеці було взято, колективний спротив зробився неможливий, індивідуальний - лишень формою самогубства. Нас переслідували у найглибші куточки приватного життя, в усіх ділянках панував страшний занепад, прихована втеча, про остаточну мету і кінець якої ніхто навіть і не здогадувався. Водночас щодня можна було почути пропозицію: ні, не здатися, а перейти до ворожого табору. Маленька угода з чортом - і Ви вже були поза табором полонених і переслідуваних, натомість належали до переможців та переслідувачів. Така спокуса була найбільшою та найпростішою. Чимало людей перед нею не встояло.

Запитання і завдання

1. Проаналізуйте соціально-економічні заходи уряду нацистської Німеччини. Яку мету він переслідував?
2. Визначте основні напрями внутрішньої політики уряду нацистської Німеччини. Чому цей режим прагнув встановити контроль над суспільним життям?

Вчитель.

Сьогодні ми з вами розглянули, як жила Німеччина за доби нацистської диктатури. Тоталітарний режим, який було встановлено в цій країні, становила справжню загрозу людству. Гітлер цілеспрямовано вів свою країну до розв'язання Другої світової війни, а більшість засліплених пропагандою німців слухняно втілювали його ідеї в життя.

V. Домашнє завдання.

Опрацювати відповідний параграф підручника.

Висновки до розділу 3

Вивчення повсякденності нацистської Німеччини у сучасній шкільній історичній освіті дає змогу подолати традиційно політичний і військово-центричний підхід до історії, розширюючи її людський вимір. Замість аналізу лише діяльності Гітлера чи партійних структур учні знайомляться з досвідом звичайних людей, їхнім побутом, світоглядом і поведінкою в умовах тоталітарного режиму. Дослідження досвіду вчителів історії показало, що сучасна шкільна практика дедалі активніше відходить від суто політичного трактування історії Третього рейху. Під час розглянутих уроків педагоги застосовували міждисциплінарні підходи, намагаючись показати учням не лише політичні рішення нацистського керівництва, а й те, як вони впливали на повсякденне життя німців – роботу, освіту, сімейні відносини, дозвілля, роль пропаганди та культ особи.

Розробка уроку з теми «Прихід до влади нацистів в Німеччині. Нацистська расистська ідеологія та антисемітизм» підтвердила доцільність включення теми повсякденності у структуру навчального заняття. Отже, поєднання теоретичного аналізу, вивчення досвіду практикуючих учителів і власної розробки уроку дозволяє зробити висновок, що тема повсякденності часів нацистської Німеччини має великий освітній потенціал. Вона сприяє гуманізації історичної освіти, розвитку критичного мислення та формуванню демократичних цінностей у школярів.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження встановлено, що вивчення повсякденності часів нацистської Німеччини є важливим компонентом сучасної історичної освіти. Аналіз історіографії показав, що проблема повсякденного життя в період нацизму активно досліджується у зарубіжній історичній науці, де розкрито механізми пристосування та опору населення в умовах диктатури, повсякденні прояви пропаганди, насильства, лояльності й страху. В українській історіографії ця тема представлена менш системно, проте поступово набуває актуальності завдяки розвитку міждисциплінарних досліджень і впровадженню компетентнісного підходу в освіті.

Джерельна база з проблеми є надзвичайно багатою й різноплановою. Вона охоплює офіційні документи, спогади, щоденники, візуальні матеріали, усні історії та навчально-методичні ресурси. Їх комплексне використання у навчальному процесі дозволяє відтворити багатогранну картину життя людей у нацистській Німеччині та формувати в учнів уміння критично аналізувати джерела.

Кваліфікаційну роботу виконано на основі загальних наукових принципів – системності, всебічності, науковості, об'єктивності та історизму. У дослідженні використовувалися загальнонаукові методи аналізу та синтезу. Велике значення в даному дослідженні має принцип міждисциплінарності, який залучає досягнення інших наук. Також нами залучені проблемно-орієнтовані методи навчання. Застосування такого широкого спектру методів дослідження дозволило забезпечити комплексний підхід до вивчення проблеми та отримати обґрунтовані результати.

У ході розгляду теоретичних засад вивчення повсякденності було з'ясовано, що сучасні підходи до дослідження повсякденного життя ґрунтуються на міждисциплінарному поєднанні соціальної історії, антропології, культурології та мікроісторії. Такий підхід розкриває внутрішні механізми функціонування авторитарних режимів, зокрема нацистської

Німеччини, та дає можливість простежити, як ідеологія впливала на приватне життя людей.

Дослідження повсякденного життя в нацистській Німеччині засвідчує, що тоталітарний режим глибоко проникав у всі сфери соціальної взаємодії – від побутових стосунків і трудових практик до системи виховання та дозвілля. Політика нацистської держави намагалася контролювати моральні норми, моделі родинних стосунків та культурну участь населення. Аналіз повсякденних практик дозволяє не лише реконструювати реальні життєві умови населення, а й зрозуміти, яким чином політична система впливала на формування соціальних ролей, світоглядних настанов і поведінкових моделей у Третьюму Рейху. Це робить дослідження повсякденності важливим інструментом для глибшого осмислення історичних процесів і механізмів функціонування тоталітарних режимів.

Вивчення повсякденності нацистської Німеччини у сучасній шкільній історичній освіті дає змогу подолати традиційно політичний і військово-центричний підхід до історії, розширюючи її людський вимір. Дослідження досвіду вчителів історії показало, що сучасна шкільна практика дедалі активніше відходить від суто політичного трактування історії Третього рейху.

Розробка уроку з теми «Прихід до влади нацистів в Німеччині. Нацистська расистська ідеологія та антисемітизм» підтвердила доцільність включення теми повсякденності у структуру навчального заняття. Отже, поєднання теоретичного аналізу, вивчення досвіду практикуючих учителів і власної розробки уроку дозволяє зробити висновок, що тема повсякденності часів нацистської Німеччини має великий освітній потенціал. Вона сприяє гуманізації історичної освіти, розвитку критичного мислення та формуванню демократичних цінностей у школярів.

Таким чином, мета кваліфікаційного дослідження досягнута, завдання виконані.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Баханов К. Сучасна шкільна історична освіта: інноваційні аспекти. Донецьк, 2005. 384 с.
2. Броскат М. Держава Гітлера : створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / Переклад з нім. О. Насика. Київ, 2009. 384 с.
3. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Наук. ред. П. Т. Тронько. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2003. 516 с.
4. Газін В. Гітлер – людина, фігурер, тиран у порівнянні. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. праць. Вип. 3. Кам'янець-Подільський, 2012. С. 182-192.
5. Газін В. Еволюція агресивних планів Гітлера в 1924-1932 рр. *Творчі вершини вченого*: зб. наук. праць до 60-річчя від дня народження д-ра істор. наук, проф. М. Кукурудзяка. Кам'янець-Подільський, 1998. С. 249-254.
6. Газін В. Копилов С. Новітня історія країн Європи та Америки 1918-1945 рр.: підручник для студ. вищих навч. закл. Київ, 2003. 412 с.
7. Гаффнер С. Історія одного німця. Спогади 1914 – 1933. Переклад з німецької Р. Дубасевича. Львів, 2004.
8. Гісем О., Мартинюк О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 кл. ЗЗСО, Харків, 2018. 176 с.
9. Гладка Г., Дрібниця В. Всесвітня історія ХХ – поч. ХХІ ст.. Івано-Франківськ, 2012. 336 с.
10. Гордієнко В. Історія повсякденності як дискурс. Інститут історії НАНУ. 2024. URL: hist.vernadskyjournals.in.ua. Дата звернення: 25/03/2025
11. Грабовський С. Соціалізм Гітлера: ціна достатку. URL: <https://universum.lviv.ua/magazines/universum/2004/2/cina.html>. Дата звернення: 30/03/2025.
12. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Київ, 2011. 350 с.
13. Давлетов О. Бернхард Руст – від вчителя веймарської доби до міністра освіти, науки та культури третього Рейху: штрихи політичного портрету.

- Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць.* 2010. Вип. 31-32. С. 122-129.
14. Давлєтов О. Німеччина на шляху до Другої світової війни: від Веймарської Республіки до Третього Рейху (1928-1935 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2014. Вип. 38. С. 294-299.
 15. Давлєтов О. Підготовка «покоління вовків»: вишкіл майбутніх виконавців Голокосту (Нариси молодіжної політики НСДАП у 1922–1939 рр.). Дніпропетровськ, 2015. 280 с.
 16. Державний стандарт базової середньої освіти (2020). URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (Дата звернення: 18.05.2025)
 17. Еванс Р. Дж. Третій Рейх при владі. 1933–1939. 2005.
 18. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.
 19. Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. 14–15 трав. 2010 р. / за ред. О. Лукашевич, Т. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. 245 с.
 20. Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф. 14-15 трав. 2010 р. / Редкол.: В. Коцур (голов. ред.) та ін. Переяслав-Хмельницький, 2010. 245 с.
 21. Кершоу І. Нацистська диктатура: проблеми та інтерпретації / пер. з англ. Київ, 2000. 320 с.
 22. Кисельов Г. Мельник В., Тюрєнков М. Історія націонал-соціалізму. Львів, 1994. 312 с.
 23. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічні і методологічні аспекти. Харків, 2016. 172 с.
 24. Коляструк О. Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті роки : сучасні теоретико-методологічні та історіографічні аспекти. Дис. ... д-ра істор. наук. Київ, 2010. 387 с.

25. Куниця З. Урок на тему «Світ у період економічної кризи 1929-1933 рр.»
URL: <https://naurok.com.ua/urok-nimechchina-u-30-h-rokah-hh-stolittya-403566.html> (Дата звернення 12/06/2025)
26. Кунц К. Матері в батьківщині: жінки, родина та нацистська політика. Київ, 1995.
27. Лисак В. Ф. Повсякденність українських селян в умовах радянської дійсності (1950–1960-ті рр.): монографія. Донецьк, 2013. 341 с.
28. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект. *Архіви окупації. 1941-1944*. Київ, 2006. С. 762-769.
29. Магдич М. Кваліфікаційна робота магістра на тему «Молодіжні жіночі організації Третього Рейху (1933-1945 рр.)» Запоріжжя, 2020. 114 с.
30. Нагайко Т. Історія повсякденності: погляд на проблему. Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.43–48.
31. Нахманович В. Бабин Яр: історія, пам'ять, сучасні підходи до меморіалізації. Київ, Стилос, 2017.
32. Нахманович В. Голокост: у пошуках парадигми пам'яті. *Боротьба за Україну в 1943 – 1944 роках: влада, збройні сили, суспільство*. Київ, 2014. С. 578-586.
33. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1918 – 1939) / За ред. М. Швагуляка. Львів, 2011. 288 с.
34. Пашков В. О. Нацистський режим і академічна спільнота Німеччини. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право/ 2018. № 2 (38). С. 23-28. URL: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/26754/1/VPSP2018-2_23-28.pdf
35. Пашков В. О. Система вищої освіти як предмет політичного управління у Третьому Рейху: цілі та наслідки/ *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2018. Випуск 1 (37). С. 28-33. URL: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/152833/151929>

36. Полянський П. Всесвітня історія (рівень стандарту) : підручник для 10 кл. ЗЗСО. Київ, 2018. 256 с.
37. Пометун О. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті. *Історія в школах України*. №6. 2017. С. 3-12.
38. Пометун О. Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*: Бібліотека з освітньої політики. Київ, 2014. 112 с.
39. Пометун О. та ін. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний посібник. Київ, 2018. 208 с.
40. Прасюк О., Пастух Ю. Кіно як засіб політичної пропаганди в нацистській Німеччині: комунікативний та семіотичний аспекти. *Global world : науковий альманах*. Vol. 2 (II), 2016. С. 160-166.
41. Продум М. Молодіжна і соціальна політика Третього Райху (академічне дослідження). URL: <https://www.ar25.org/article/molodizhna-i-socialna-polityka-tretogo-rayhu-akademichne-doslidzhennya.html>
42. Салата О. Діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини в системі нацистської ідеології в 1933–1941 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 99. С. 101-106. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/10213/1/Salata_O_G_IS.pdf
43. Салата О. Організація пропаганди в системі державних органів нацистської Німеччини у 1933-1941 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2017, вип. 49. С.145-151.
44. Смолій В. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття: Проблеми пошуку нових теоретичних та методологічних підходів. *Освіта України*. №27. 2007. 4 липня.
45. Сухий О. Сучасні школи історіописання в Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*: Зб. наук. пр. Львів:

- Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. Вип. 21. С. 710-723. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/handle/123456789/73917>
46. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 6–9.
47. Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна : матеріали*. 2010. С. 286–313
48. Фест Й. Гітлер / переклад з нім. М., 2006. 640 с.
49. Ходюк Н. Урок на тему: «Німеччина після I світової війни». URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-nimechchina-pislya-drugo-svitovo-viyuni-200530.html>
50. Шауренко А.В. Історія повсякденності: від європейського досвіду до вітчизняних практик. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7371/1/The_history_of_everyday_life_from_European_experience_to_the_domestic_practices.pdf Дата звернення 01.10.25
51. Ширер В. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини. Том 1. Київ, 2022, 704 с.
52. Щупак І. Всесвітня історія (рівент стандарту): підручник для 10 кл. закл. загальн. середн. Освіти. Київ, 2018. 208 с.
53. Щупак І. Я. Голокост в Україні. Дніпро, 2016. 148 с.
54. Щупак І. Я. Голокост в Україні : пошуки відповідей на питання історії : навчальний посібник для старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.. Дніпропетровськ, 2005. 152 с.
55. Юркова О. М. Повсякденне життя населення України під німецькою окупацією 1941–1944. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття*. Київ, 2011.
56. Якубець А. До питання джерельної бази історії повсякденності. *Український історичний журнал*, 2018. №3. С.145 – 153.
57. Ярмолук М. Урок на тему: Німеччина в 1918-1939 рр. URL: <https://naurok.com.ua/urok-nimechchina-v-1918-1939-rr-337597.html>

58. Яшин В.О. Біографічні розвідки щодо кадрового складу Східного відділу "Vineta" Міністерства освіти та пропаганди Райху. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 30 Випуск № 3. 2019, С. 198-205.
59. Яшин В.О. У лещатах тоталітаризму: спеціальний відділ «Вінета» та його українські співробітники. Історико-біографічні та просопографічні нотатки. *Консенсус*, 2024. С.112-136.
60. Luedtke A., *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*, 1989. 318 p.
61. Luedtke A. *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrungen und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Hamburg: Ergebnisse Verl., 1993. 445 s.
62. Marabini J. *La vita quotidiana a Berlino sotto Hitler*. URL: <https://www.rizzolibri.it/libri/la-vita-quotidiana-a-berlino-sotto-hitler>
63. Klaus M. *Madchen in der Hitler-Jugend. Die Erziehung zur deutschen Frau*. Koln, 1980. 260 S.
64. Nikolaus Wachsmann. *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*, 2015 URL: <https://www.theguardian.com/books/2016/jul/12/kl-a-history-of-the-nazi-concentration-camps-nikolaus-wachsmann-review>
65. Richard J. *The Coming of the Third Reich: How the Nazis Destroyed Democracy and Seized Power in Germany*/ URL: <https://www.yakaboo.ua/the-coming-of-the-third-reich.html?srsltid=AfmBOoqGj-KUu9BPIYQ6GqGIHmJHNzbH8lCbMUfElsYHKf262-7Kj3xW>
66. Richard J. *The Third Reich in Power: How the Nazis Won Over the Hearts and Minds of a Nation*/ URL: https://www.yakaboo.ua/the-third-reich-in-power-1933-1939.html?srsltid=AfmBOopR_1nkkjBIuP2Yfzk-nDDzBALVItmDELIfXEu0cXFwDuXyTSf